

Дејан Вук Љ. Станковић*

Учитељски факултет, Универзитет у Београду

ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОБРАЗОВАЊА ЗА ДЕМОКРАТИЈУ**

Сажетак

Питање образовања за демократију важно је за одрживост и унапређење либералне демократије. Текућа криза либералне демократије конвергира са кризом едукативних програма који обезбеђују знања и вештине неопходне за демократско-либерални политички поредак. Идеал стицања знања и вештина која су тржишно релевантна доминира студијским програмима на универзитетима и институтима и успоставља хијерархију друштвених вредности. У светлу ове околности, образовање за демократију суочено је изазовом маргинализације знања и вештина која су важна за формирање слободног, рационалног и саосећајног грађанина. Пут ка одржању и унапређењу либералне демократије подразумева реафирмацију базичних либералних вредности, знања и вештина која су неопходна за формирање самосвесне и рационалне индивидуе. Истовремено, образовање за либералну демократију треба да успостави смисаону корелацију између форме и садржине образовног процеса. Конкретно, либерално-демократске вредности могуће је поучавати на либерално-демократским техникама учења.

Кључне речи: образовање, демократија, хуманистичке науке, либерални модел учења, грађанин

Крај двадесетог и почетак двадесетпрвог века донели су доминацију либералне демократије и тржишног капитализма као политичких и економских сила које уобличавају историјски развитак човечанства.

* Електронска адреса аутора: dejan.vuk.stankovic@gmail.com

** Овај текст део је истраживачког пројекта 179064 који финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Пад Берлинског зида симболички и реално означио је крај вишедеценијског историјско-политичког и социоекономског ривалитета западних демократија и капитализма и реалсоцијализма заснованог на марксистичким и лењинистичким основама.

Од 2008. до данас, историјско-политичко лидерство демократије и примат капитализма као економско-социјалног модела за организацију и функционисање друштва озбиљно су подривени дубоком економског кризом у западном свету, растом ауторитарног и популистички настројеног десничарског покрета, те моделима модернизације друштва који нужно не подразумевају прихватање базичних либерално-демократских вредности и пракси. Либерална демократија и капитализам налазе се пред немалим изазовом опстанка и даљег напретка. Текући политичко-економски изазов са којим се суочава либерална демократија није без импликација на образовање. Штавише, он је у корелацији са њим и као такав имплицира промишљање образовног процеса и статуса знања која, директно или индиректно, могу демократији омогућити не само опцију политичко-историјског опстанка, него и њено смислено унапређење.

Основна теза коју желим да заступам је да се изгледи за одржање и унапређење либералне демократије у савременом свету могу релевантно, извесно, споро и индиректно увећати специфично замишљеним и организационо утемељеним образовним процесом. Између осталог, овај процес мора установити скуп знања и вештина које се може назвати образовањем за демократију. Строго говорећи, образовање за демократију није академска дисциплина, премда је уско повезано са статусом одређеног облика знања у плановима и програмима за образовање на свим нивоима, почев од основног до високошколског образовања. У исти мах, образовање за демократију противтежа је одређеној образовној тези – образовању за профит које све више доминира и бива глорификовано, не само у ширем социоекономском контексту, већ и осмишљавању и спровођењу образовне праксе. Недостатак рационалног и уверљивог третмана образовања за демократију проистиче што директно, што индиректно из модела демократије који не реализује вредности слободног и рационалног избора, нити омогућава политичку иновацију и проширења хоризонта толеранције и политичког, вредносног и сваког другог облика плурализма.

Будући да је тема образовања за демократију блиско повезана са појмом образовања у првом делу рада, фокус ће бити на дефиницији образовања, дефинисању појма и циљева образовања за демократију и кратком осврту на његов садржај и методе поучавања. У другом делу рада, биће речи о изазовима са којима се

образовни процес и самим тим образовање за демократију суочавају преваходно у равни доминантних образовних тенденција. У трећем делу текста, осврнућемо се на практично спровођење образовања за демократију, тачније, указаћемо на различите социјално-политичке исходе који могу проистећи из његовог присуства или одсуства у образовној пракси.

1. УВОД – ПОЛИТИКА И ОБРАЗОВАЊЕ

Од времена Платона и Аристотела до данас, однос политике и образовања често је и исцрпно дискутован од стране филозофа и научника из области друштвено-хуманистичких наука. Сложени и неретко контроверзни однос образовања и политике, био је релевантан како за друштво и државу у целини, тако и за образовање и политику које су одувек биле међу најважнијим човековим делатностима.

Политички поредак и политичко образовање у основи морају бити било подударни, односно релевантно слични уколико сам политички систем жели да се одржи, тачније саморепродукује и постави као историјски и политички владајући у датом историјском контексту: „Политичко образовање у сваком датом друштву мора се подударити с политичким системом уколико желимо да систем опстане.“³

Друга важна претпоставка истраживања односа за демократију је плаузибилна претпоставка америчког филозофа Џона Дјуија, према којој циљеви политичког поретка нераскидиво стоје у вези са циљевима образовања. Следећи ову истраживачку претпоставку Дјуи указује да се од Платоновог концептирања идеалне државе којом по претпоставци славног филозофа, управља просвећена и морално узвишена елита све до националне државе деветнаестог века, образовни идеал моделирао и практично остварио у директном или индиректном садејству прокламованим политичким вредностима које заједница настоји да оствари, унапреди и заштити.

Исход овако схваћене корелације између циљева политичког поретка и образованих идеала је јасан. Захваљујући образовном процесу људи постају свесни базичних вредности политичке заједнице, институционалног поретка и друштвених пракси које се у њој одвијају.

Базично гледано, образовни процес је целовит и систематски вођен процес. Образовни процес је посвећен развоју когнитивне

3) Патриша Вајт, „Грађанско образовање у демократији“, превела Слободанка Глишић, *Часопис за културу и књижевност Реч*, бр. 83/29, Београд, 2012, стр. 61.

компетенције, моралног сензибилитета и емоционалне интелигенције код сваког човека и жене. Образовни процес инициран је породицом, суштински надопуњен образовним системом. Исход овог процеса треба да буде потпуна (само)реализација свих људских могућности. У духу наведене дефиниције, образовног процеса, образовање за демократију можемо дефинисати као свесни трансфер основних либералних вредности и вредности демократије у циљу формирања сензибилне, разумне и политички активне особе независно од њене расне, полне, религиозне оријентације, односно социоекономског статуса.

Циљ образовања за демократију, поред стицања знања о вредностима и институцијама демократског система, нарочито у доба кризе демократског поретка, треба да буде стварање „демократске диспозиције код сваког грађанина“.⁴

Стварање демократске диспозиције чини образовање за демократију сложеним поступком који се истовремено одвија на два нивоа – моралном и политичком. И док политички аспект образовања за демократију подразумева трансфер базичних вредности и институционалног аранжмана који на њима почива, дотле морална димензија образовања за демократију подразумева иницијацију и развој скупа индивидуалних врлина које имају своју социјалну мотивацију и учинке.

Реч је о врлинама, како наводи већ цитирана Патриша Вајт, као што су „поштовање према суграђанима, осећај за правичност, нада, самопоуздање, поверење у институције и суграђане, пристojност и храброст“.⁵

Неопходност ових врлина је двострука. С једне стране, оне су неопходне да би се сачувала могућност моралног опхођења међу људима, док с друге стране, постајање поменутог скупа врлина представља основу за развој политичког хабитуса који укључује личну одговорност, партиципативну настројеност индивидуе и њену способност политичког делања. Могућност реализације ове три различите димензије грађанства директно је повезана са специфичним образовни циљем. Реч је о систематски спроведеном трансферу нормативних садржаја фундаменталних принципа либералне демократије на грађанство у целини. У том смислу образовни процес који је политички сензибилан у либерално-демократском кључу треба разумети као, пре свега упознавање грађана са „царством људских права и слобода“ као и постулатима владавине закона.

4) Исто, стр. 55.

5) Исто, стр. 55.

2. ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ДЕМОКРАТИЈУ: СПЕЦИФИЧНА ЕДУКАТИВНА ОБЛАСТ И МОДЕЛ ПОДУЧАВАЊА

Образовање за демократију није засебна научна област и нема стриктно изграђену методологију проучавања и до детаља разрађен систем подучавања. Замисао о образовању за демократију као делу студијског програма на свим нивоима школовања, ову теоријско-практичну делатност повезује делимично са науком, а делом и са посебном вештином која успоставља свакодневне интуиције о политици и друштву у целини и моћ практичне оријентације, тачније заузимање става политичком поретку, његовим вредностима, институционалном поретку, друштвеним питањима уопште.

Иако није егзактна научна дисциплина, образовање за демократију директно или индиректно је повезано са низом хуманистичко-друштвених дисциплина као што су (политичка филозофија, етика, социологија, политикологија, литература, историја, право,...). Исход присуства у наставним програмима је предуслов за образовање грађана за демократију. У свим расправама о демократији и њеној будућности, образовање грађана за демократију је једна од најважнијих гаранција њеног опстанка и унапређења: „Без подршке образованих грађана, ниједна демократија не може да буде стабилна.“⁶ Штавише, могућност реализације темељних вредности и институционалних аранжмана либералне демократије између осталог се везује за демократско-образовни контекст који афирмише вредности слободе тачније духовно и етичка грађанина.

О овоме проблему, јасно пишу Миша Стојадиновић и Јелена Тодоровић у тексту „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“. Ова два аутора наглашавају да могућност успостављања демократско-либералног поретка, поред поретка установљења политичког система вишестраначке демократије, економског либерализма и одговарајућег економског развоја, владавине права, интернационализације политике и одговарајућег међународног амбијента зависи и од специфичних вредносних садржаја које појединац и друштво морају да прихвате и практично реализују: „квалитет живота се у демократији оцењује према слободи појединца, а не према слободи група и организација. Демократија претпоставља окружење у којем ће појединац моћи да се исказе као индивидуа. Потребно је да човек као демократско биће поседује одређене грађанске врлине (само-

6) Martha Nussbaum, *Not for Profit, Why Democracy needs Humanities*, Princeton N.J Princeton University Press, 2010, стр. 356.

дисциплина, толеранција, спремност на дијалог уз поштовање других и различитих ставова...)⁷

Истовремено Стојадиновић и Тодоровић указују да ниједна од ових наведених ставки везаних за установљење и практично остварење демократије директно није у корелацији са свим наведеним историјско-политичким и друштвено-историјским предусловима: „Овај сплет околности који се овде наводи као неопходан за развој демократије је као што се може видети веома комплексан. Ниједан од ових чиниоца сам није довољан за развој демократије, већ је потребно наћи прави сплет свих њих. Овом приликом треба истаћи да се у савременој демократској теорији захтева сталан и континуиран процес легитимисања политичке власти, јер уколико би он заказао, то би значило кризу легитимности, која у случају озбиљног легитимизацијског дефицита, може произвести ситуацију у којој не само да је могућ престанак важења политичке облигације грађана на послушност већ је непослушност онда и њихова грађанска дужност.“⁸

Ипак поред опстанка и унапређења демократског поретка важну компоненту у његовом функционисању има стална потреба за његовим комплексним легитимисањем унутар неретко културно и идентитетски сложених друштва али и ширењем на незападна друштва. Суочавање са поменутим околностима отвара проблематику односа између демократије и мултикултурализма која није једноставна ни лако решива али од ње зависи значајно и опстанак и легитимација демократије. Тако познати политиколог Семјуел Хантингтон другу половину двадесетог века поистовећује са трећим таласом демократизације, сматрајући двадесети век „демократским веком“, док је већ опште место савремене теорије политике и историје, гледиште Франсиса Фукујаме о краху социјализма и крају историје након кога се успоставља хегемонија демократско-либералног дискурса и политичке, економске, културне шире друштвене праксе који се на њу надовезује.

У светлу тенденције ка ширењу демократије, њених вредности и духа као кључни изазов појављује се тумачење моралних, политичких и историјских текстова и ситуација у духу и слову кључних демократско-либералних идеала. Један од упечатљивих примера наставно-научног садржаја примереног смислу и значењу образовања за демократију је текст канадског филозофа Чарлса Тејлора „Ка непринудном консензусу о људским правима“. У на-

7) Миша Стојадиновић, Јелена Тодоровић, „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр.2/2012, стр. 66.

8) Исто, стр. 67.

веденом тексту, Тејлор показује да различите традиције, евро-америчка и азијска свака на свој начин афирмишу дикурс о људским правима. Поставке су различите исходи су исти.

За западно-просветитељски дискурс, права као сфера једнаке и најшире могуће сваког човека у односу на власт, док је за источну-религиозну традицију, прецизније, реформистички будизам појава говора о људским правима израсла из етичког става о индивидуалној одговорности за самоспознају, нужности ненасилног односа према другом и уважавања достојанства сваке личности: „Две ствари као да се спајају у овом гледишту како би подупрле своју снажну посвећеност демократији. Прва је схватање, средишње за будизам, да на крају сваки појединац мора преузети одговорност за своје просветљење. Друга је нова примена учења о ненасиљу, која се посматра као позив на поштовање самосталности сваке особе, захтевајући, у ствари, минималну употребу присиле у људским пословима.“⁹

Из две различите традиције појављује се истоветна морално-политичка порука, која спонтано успоставља свест о универзалном карактеру људских права и нужности поштовања људског достојанства свих.

Тејлоров текст показује могућност продуктивног читања тачније смисленог повезивања на први поглед удаљених традиција у ширу смисаону целину суштински одређену нормативно-политичким појмом људских права који је у средишту сваког научног и јавног дискурса о људским правима. Примери оваквог типа су бројни и сами по себи су инструктивни за едукативну праксу, а истовремено показују универзалистички потенцијал садржан како у теорији, тако и пракси либералне демократије.

2.1. Образовање за демократију – сократски модел подучавања и либертаријански дух наставне праксе

Посебну важност за образовање за демократију има одговор на питање о томе како садржина ове научно наставне области треба да буде преношена ученицима и студентима. Са низом добрих разлога, тврдим да природа демократско-либералног научног и јавног дискурса одређује начин трансфера знања и морално-политичких идеала који су њему уписани.

Либерална демократија није догма, тачније скуп истина које се не могу преиспитивати, продуктивно надограђивати и по по-

9) Чарлс Тејлор, *Призивање грађанског друштва*, приредио Обрад Савић, превели Ермоза Бахар и Александра Костић, Београдски круг, Београд, 2000, стр. 154.

треби кориговати, тачније чини флексибилним у сусрету са готово увек комплексном социјалном стварношћу.

Наведено саморазумевање демократско-либералног дискурса имплицира став да управо овај и овакав дискурс свим нивоима едукације мора бити приказан либералном методом подучавања. Спона између либералног модела учења и либералне политичке традиције је директна и очигледна. Наиме, либерализам схваћен као јединствена и свеобухватна политичка и морална концепција, као што је показао британски филозоф Џон Греј одређују четири карактеристике: индивидуализам, егалитаризам, универзализам и мелиоризам.¹⁰

Вера у апсолутну вредност једнаке индивидуалне слободе која беспоговорно важи и мора моћи бити гарантована свима свакоме и у сваком тренутку надовезује се на потребу континуираног човековог усавршавања. Либералној теорији примерено је поред слободе и једнакости као универзалних својстава, да човека види и као несавршено биће у сазнајном, моралном и политичком смислу. Стога, и образовни модел, једнако као и политички и економски аранжмани бременити су могућностима како аутокорекције, тако и еволутивног и континуираног напретка.

У складу са дефинишућим карактеристикама либералног дискурса, метод подучавања примерен образовању за демократију иницијално евоцира амбијент сократског дијалога, тачније, учење схвата као активну комуникацију између наставника и ученика. Слобода и егалитаризам примерени либералној традицији и пракси, транспонован на однос учитеља и ученика у духу је сократског дијалога слободе расправе и иницијалне једнакост учесника. Оба учесника у дијалогу, тачније настави су једнаки, никоме није дата предност због властитог социјалног порекла, економског статуса, година старости или неког другог критеријума који указују на припадност некој друштвеној групи или се везују за неко биолошко својство.

Наставник није искључиви и једини извор научног знања, тачније неприкосновени ауторитет у „ствари знања и истине“, док с друге стране ученици/ђаци примаоци поруке. Настава мора бити схваћена као разговор равноправних. На средњи и дужи рок, ствара од ученика потенцијални компетентни грађанин, тачније припадник друштва са „информисаним преференцама“ и уједно политичко-социјални актер који вредност слободе мишљења, говора и политичког деловања практично потврђује. Опште место педагошких истраживања је да модел наставе који охрабрује пар-

10) Џон Греј, *Либерализам*, превео Милорад Ивовић, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 9.

тиципацију ученика у наставном процесу омогућава већи простор за развој слободе и рационалности него што је случај са ауторитарним приступом у трансферу знања и вештина. „Тврдим да су култивисани капацитети за критичко мишљење и рефлексивност од суштинског значаја да се демократија одржи живом и будном.“¹¹

Као и свака едукативна концепција и пракса и образовање за демократију треба да буде постављено у сложени контекст односа између индоктринације и знања. Сложеност образовања за демократију, захтева да се примерним нивоима настава за демократију, више схвати у контексту постепеног од наставничког ауторитета вођеног процеса стицања знања уз градуелно охрабривање самосталности ученика. Став о учионици или амфитеатру као „заједници равноправних“ ваља схватити као идеал коме се постепено и упорно тежи, а много мање као безусловни императив који треба неминовно остварити.

Поред критичке рационалности, за демократско-либерални поредак важно је и подстицање и усавршавање осећања бриге за друге, односно алтруистички морални и политички став. Неопходност у настави грађанског образовања, посебно истиче Марта Нусбаум тврђом како је „демократија изграђена на поштовању и бризи, а оне су изграђене на способности да друге видимо као људска бића, а не само као објекте...“¹²

Подстицање саосећајности у корелације је са мултикултурним карактером готово свих демократских друштава. Брига за људе није само у домену либералне сфере уважавања једнаких слобода, нити пак у равни једнаких шанси на тржишту, се односи на став једнаког третмана свих пред законом, већ има и значајну идентитетску компоненту. Саосећајни демократски грађанин сензибилан је на различите облике различитости који су у сржи динамичног и сложеног идентитета и група. У исти мах саосећајни грађанин подршка је културној политици која мора да апсорбује културни плурализам омогућавајући његов пуни развој. „Културни плурализам захтева перманентно решавање проблема односа између култура, а образовна политика може допринети усклађивању њихових односа афирмативним односом према културним идентитетима.“¹³

Развој критичко-рационалног промишљања о политичким проблемима на микро, макро и глобалном нивоу и подстицање бриге за друге упоредо се догађа са референцом фундаменталне принципе и вредности либерално-демократског дискурса.

11) Martha Nussbaum, *Not for Profit, Why Democracy needs Humanities*, нав. дело, стр. 352.

12) Исто.

13) Весна Трифуновић, „Културна политика и образовање у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010, стр. 180.

Призивање фундаменталних принципа либералне демократије и њихова пратећа елаборација отвара два питања која су индиректно, а суштински повезана. Питања попут питања „Зашто је тако нешто попут позивања на фундаменталне принципе неопходно?“ и питања „Какав је статус друштвено-хуманистичких наука у савременом образовном систему?“. Одговор на прво питање даје конкретна историјско-политичка ситуација.

Реч је о кризи демократије иницираној глобалном економском кризом, а непосредно видљивом у смањивању нивоа партиципације грађанства у изборним процесима и расту популистичких странака и покрета, посебно у десном полу политичке сцене, чак и у стабилним демократским системима, попут америчког, британског, француског или аустријског... Друго питање има важну улогу која значајно превазилази политиколошке чињенице. Оно задире у проблем типа знања који институционално подржава и преноси, и у крајњем афирмише.

3. ЗНАЊЕ ЗА ПРОФИТ КАО ИЗАЗОВ ОБРАЗОВАЊУ ЗА ДЕМОКРАТИЈУ

Доминантна тенденција у савременом образовању је схватање образовања у ширем контексту друштвено-економског развоја. Образовање је схваћено као образовање за економски напредак и стицање профита на тржишту. Образовни систем фаворизује знања и вештине које имају тенденцију да произведу економски мерљив и непосредно видљив učinak. Концепт образовања за економски раст је једно од кључних обележја Беле књиге Европске уније посвећене образовању, а тенденција да образовање вреди уколико подстиче економски раст и ствара основу за профит, фигурира и на америчким универзитетима, а посебно су присутни у неразвијеним земљама без или са крхким демократским традицијама.

Опсесија економским растом умањује значај, односно води ка значајном умањивању или одстрањивању хуманистичких наука и уметности из плана и програма студирања.

„Штавише ‘едукатори за економски раст’ водиће кампање против хуманистичких наука и уметности као састојака образовања.“¹⁴

Модел образовања за економски раст који се континуирано и често агресивно фаворизује лоше је прилагођен демократији. Разлог је у самом појму напретка. Модел, према коме је важан искључиво укупан економски напредак друштва функционише тако да је

14) Martha Nussbaum, *Not for Profit, Why Democracy needs Humanities*, нав. дело, стр. 362.

потпуно неважно да ли се и у којој мери у друштву поштује једнако достојанство сваке личности, односно у којој мери се јавне политике саобраћавају саосећајношћу према патњама других, што је као што је поменуто, једна од кључних политичко-етичких врлина коју подстиче и афирмише образовање за демократију. Насупрот опсесији економским растом и профитом које доминирају у капиталистичкој економији и њеном политичко-економском дискурсу, афирмација базичних принципа слободе и демократије посредством већег присуства хуманистичких наука и развојем едукативних техника које охрабрују критичко промишљање, саосећајну имагинацију и грађански ангажман, стоји као препрека банализацији знања, доминацији политичке непросвећености и чини једину реалну шансу за обнову смисла и значења демократско-либералних вредности.

4. ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ДЕМОКРАТИЈУ КАО МОГУЋНОСТ ЗА ОБНОВУ ИСТОРИЈСКО- ПОЛИТИЧКЕ ДЕЛОТВОРНОСТИ ИДЕЈА СЛОБОДЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ

Пре скоро три стотине година, Жан Жак Русо, веровао је у снагу образовног процеса у походу човечанства ка слободи. У савременом свету, демократија је на различите начине угрожена, у неким аспектима чак и одбачена као основа за даљи напредак човечанства. У временима дубоке кризе која је уоквирена темељним историјским неизвесностима, важно је слободно вратити се коренима, кључним принципима и вредностима. Њихово ново, тачније савремено тумачење, пут ка реинвенцији политике на принципима слободе и демократије није ствар политике и медијске кампање, већ образовног процеса.

Образовни процес је поступан, у неку руку за савремене аспекте људског живота и спор, али је сигуран и делотворан. Да би реафирмисао демократију, неопходно је да учење о демократији и слободи, буде лишено стега наставничког или институционалног ауторитета. О слободи и демократији треба учити спонтано и промишљено, уз добру веру у историјски потврђене предности демократског поретка.

ЛИТЕРАТУРА

Вајт Патриша, „Грађанско образовање у демократији“, превела Слободанка Глишић, *Часопис за културу и књижевност Реч*, бр. 83/29, Београд, 2012, стр. 53-59.

- Греј Џон, *Либерализам*, превео Милорад Ивовић, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Стојадиновић Миша, Тодоровић Јелена, „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2012, стр. 59-73.
- Тејлор Чарлс, *Призивање грађанског друштва*, приредио Обрад Савић, превели Ермоза Бахар и Александра Костић, Београдски круг, Београд, 2000.
- Трифуновић Весна, „Културна политика и образовање у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр.4/2010, стр. 267-280.
- Nussbaum Martha, *Not for Profit, Why Democracy needs Humanities*, Princeton N.J Princeton University Press, 2010.

Dejan Vuk Stankovic

THE CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF EDUCATION FOR DEMOCRACY

Resume

The issue of education for democracy, is important for sustainability and promotion of liberal democracy. The current crisis of liberal democracy converges with the crisis of educational programs that provide the knowledge and skills necessary for a democratic-liberal political order. Ideal for acquiring knowledge and skills that are relevant to a market dominated study programs at universities and institutes and establishes a hierarchy of social values. The road to the maintenance and promotion of liberal democracy implies the reaffirmation of basic liberal values, knowledge and skills that are necessary for the formation of self-conscious and rational individual. At the same time, education for liberal democracy should establish a meaningful correlation between the form and content of the educational process. Specifically, the liberal-democratic values can be taught in the liberal-democratic learning techniques.

Keywords: democracy, education, humanities, liberal technique of teaching, citizen

* Овај рад је примљен 30. октобра 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 3. децембра 2018. године.